

Đorđe Tomić

KAKO DEFINISATI NACIJU?

NACIJA I NACIONALIZAM KAO PREDMET NAUČNOG IZUČAVANJA

Ovaj tekst predstavlja kratak pregled najznačajnijih radova na temu nacije i nacionalizma i pokušava da odredi neke osnovne odlike nacije na osnovu ponuđenih definicija, kao i da ukaže na ključna pitanja i teorijske pristupe u vezi sa ovom temom.

Ključne reči: nacija, nacionalizam, teorije nacionalizma

Da li je moguće zamisliti svet bez pojma „nacija”? Da li se svet može zamisliti bez granica nacionalnih država? Da li je moguće odrediti ljude bez njihove nacionalne pripadnosti? Kako bi izgledao život bez pasoša, tj. bez državljanstva bilo koje države? Kakvi god bili odgovori na ova pitanja, oni ukazuju na kompleksnost odnosa koji se vezuju za „naciju” i „nacionalizam”.

Pojmovi *nacija, nacionalni identitet, nacionalna država, nacionalizam* su sastavni delovi jedne ideje koja od početka devetnaestog veka do danas određuje način na koji je ceo svet uređen. Kao ideja, ali i kao istorijska stvarnost, nacija i odgovarajuća ideologija, nacionalizam imaju danas ne samo velik politički i društveni značaj, nego predstavljaju i predmet istraživanja različitih naučnih disciplina.

Ovaj tekst predstavlja kratak pregled najznačajnijih radova na temu nacije i nacionalizma, i iako ne pretenduje na sveobuhvatnost pokušava da odredi neke osnovne odlike nacije na osnovu ponuđenih definicija, kao i da ukaže na ključna pitanja i teorijske pristupe u vezi sa ovom temom.

Traganje za definicijom

Objavlivanjem dela danas najznačajnijih autora teorijskih radova o nacionalizmu, Benedikta Andersona, Erika Hobsbauma i Ernesta Gellnera početkom osamdesetih godina, na prvi pogled konačno je pobeđena takozvana primordijalistička struja u raspravi o tome šta je, *kako je, kada je, odnosno zašto je NACIJA*¹.

Sve do početka osamdesetih godina nacija, odnosno nacionalizam, smatrani su za prirodno, pa samim tim i idealno društveno uređenje. Pokušaj da se nacija kao koncept veže za društvo shvaćeno kao sistem koji se zasniva na komunikaciji (Karl Deutsch) i principu solidarnosti (Max Weber) unutar tog sistema predstavljaju značajne definicije nacije.

Ono što je karakteristično za ove najranije definicije nacije je tvrdnja da nacija postoji i da jedno društvo i ne može drugačije da postoji nego kao nacija. Ljudi pritom moraju da veruju da pripadaju toj naciji (Hugh Seton - Watson). Nacija shvaćena kao solidarna zajednica koja je svesna svoje zajedničke prošlosti, ali se pre svega ogleda u sadašnjosti mora se *želeći* (Ernest Renan). Činjenica da krajem 18. veka u većem delu

¹ Termin NACIJA ovde se ne odnosi na državu, kao što je to slučaj u anglosaksonskoj terminologiji, već označava suštinu i cilj ideologije koja jednu određenu grupu ljudi pokušava da definiše na osnovu određenih zajedničkih karakteristika te grupe, koja može, ali ne mora da sebe vidi kao etničku grupu, tj. grupu koju odlikuju „etnički” atributi poput istog jezika, srodnosti i zajedničkog porekla, kulture, običaja i sl.

Evrope većina ljudi ili pripadnika jedne „nacije” nije bila „svesna” pripadnosti svojoj naciji, dovelo je možda do stvaranja slike „uspavane lepotice”, koja čeka nekoga da je probudi. Nacionalizam je u tom kontekstu shvaćen kao ideja koja vodi ka „buđenju” naroda ili društva, tj. uspostavljanju prirodnog stanja te nacije. Nacija postoji oduvek, a nakon uspešnog „buđenja” trajaće zauvek. Nacionalizam bi u tom smislu bio „budilnik”.

Ideja o „*buđenju*” (staleža) koja je ostvarena u vidu Francuske revolucije i stvaranja francuske nacije uticala je i na buđenje drugih „nacija” u Evropi. Rezultat ovog buđenja, iako ono u osnovi nije bilo zamišljeno kao „nacionalno” je jednostavan koncept „nacija jeste država”, tj. teritorija. Pojavljivanje nečega što možemo nazvati političkim nacionalizmom i u onim „nacijama” koje nisu „imale” određenu „svoju” teritoriju predstavljalo je problem. Tako je nacionalizam kao ideja prerastao u ideju o slobodi, tj. oslobođenju od „okupacije” i „jarma” neke „tuđe”, jer ne „naše” vlasti, mada bi se do uvođenja moderne demokratije svaka vlast mogla posmatrati kao „okupaciona”. Problem teritorijalnih aspiracija pojedinih nacionalizama tzv. „malih naroda” (Hroch) bili su problem koji je u sebi sadržao veliki konfliktni potencijal. To je slučaj i dva veka kasnije, gde „slobodna teritorija” predstavlja problem, uprkos poznatoj činjenici da „teritorije ne mogu biti slobodne, nego samo ljudi” (Sundhaussen, 2007). Taj konfliktni potencijal bio je kasnije argument za podelu nacionalizama na progresivne i reakcionarne (Hans Kohn), pri čemu su progresivni nacionalizmi tzv. „državnih nacija”, tj. onih koje već poseduju državu na određenoj teritoriji, a reakcionarni nacionalizmi tzv. „kulturnih nacija” (Friedrich Meinecke). Da li slučajno ili ne i za ovaj primer neki autori vezuju progresivnost „Zapada” u odnosu na „Istok”, bar kad je reč o području Evrope. Progresivan ili ne, nacionalizam je u svom razvoju kao politička ideologija doveo konačno i do zločina u Drugom svetskom ratu kao i do činjenice da dobar deo evropskih „nacija” svoju nacionalnu tradiciju zasniva na proterivanju ljudi koji nisu smatrani za deo te nacije.

Nacija kao konstrukt?

Osamdesetih godina nauka počinje da naciju i nacionalizam proučava kao fenomen. Prekretnicu u posmatranju nacije kao „živog bića” i konačnog cilja ka kom se istorija kretala od početka čovečanstva predstavljaju radovi Benedikta Andersona, Erika Hobsbauma i Ernesta Gelnera. Osnovna ideja koja povezuje ove autore jeste saznanje daje nacija *idejna tvorevina* ili *konstrukt* i da u tom obliku ne postoji sve do 19. veka. Objašnjenja zašto dolazi do *svesnog stvaranja* nacije, odnosno ko su *akteri* iza ovog procesa se razlikuju.

Anderson recimo, tvrdi da su štampa i tzv. „kapitalizam štampe” ti faktori koji omogućavaju širem krugu ljudi da „zamisli” neku zajednicu, pa tako zamišlja svoju zajednicu, a time počinje i da se identifikuje sa tom zajednicom, te da se oseća pripadnikom ili pripadnicom te zajednice. Mogućnost komunikacije putem štampanih medija na „narodnom” jeziku između udaljenih pojedinaca pruža se osim toga i zahvaljujući činjenici da im je jezik zajednički. Napuštanje tzv. „svetog jezika crkve”,

rezervisanog za mali broj privilegovanih i razvoj tržišta štampanih izdanja su faktori koji omogućavaju bržu razmenu informacija i komunikaciju između pripadnika jednog društva. Za razliku od Andersona, Gelner vezuje nacionalizam za problem države i društva. Gelnerova teza je da je nacionalna kultura ili nacionalna ideja bila uslov za funkcionisanje države u doba industrijalizacije, jer nacionalna mobilizacija društva putem jedinstvene kulture, komunikacionog sistema i obrazovanja predstavlja u to doba najefikasniji garant i zaštitu države.

Razvoj nacionalizma kao ideje koju artikulišu određene elite od kraja 18. veka pa sve do danas možda najbolje opisuje Erik Hobsbaum. On pritom ne negira sasvim postojanje određenog „praoblika” nacije pre moderne nacije koji naziva *protonacionalizam*. Osećanje pripadnosti jednoj zajednici na osnovu određenih kriterijuma, koji, međutim, za Hobsbauma nisu u prvom redu jezik i srodstvo, već svest o pripadnosti jednoj političkoj celini, može predstavljati osnovu za stvaranje nacije u modernom smislu.

Kako tzv. „elite” jedne grupe ljudi mogu da utiču na stvaranje nacije možda najbolje objašnjava model nastanka nacije u 19. veku češkog istoričara Miroslava Hroha. Hroh razlikuje tri faze u nastanku nacije: (A) nacionalizam „učenih ljudi”, (B) nacionalne pokrete i (C) masovnu prihvaćenost nacije. U prvoj fazi (A) određeni mladi obrazovani ljudi u toku svojih studija dolaze u dodir sa idejom nacije, počinju da se naučno bave narodnim jezikom, književnošću, običajima i si. Po „povratku²” u svoju jezičku sredinu oni nastavljaju da pišu, objavljuju radove o „nacionalnim” temama i polako okupljaju male krugove tzv. „patriota”. U drugoj fazi (B), tzv. „fazi agitacije” grupe tih patriota se organizuju u vidu partija ili udruženja, objavljuju časopise, letke i počinju da formulišu jasne političke ciljeve pre svega „svoju” državu. Treća faza je faza masovne podrške nacionalne ideje. U toj fazi (C) većina u društvu prihvata nacionalne ciljeve i „patriotama” daje legitimitet. U datim istorijskim okolnostima ova faza vodi do stvaranja „slobodne” nacionalne države. Ovaj model, primenjen prvobitno na „male narode”, tj. „ugnjetačane” narode koji postaju nacije u imperijalnom kontekstu (u ovom slučaju Austro-Ugarske) iako kao i svaka pojedinačna teorija nepotpun u svom objašnjavanju, ima značajan uticaj i na neke novije radove o nacionalizmu (vidi Biberovu studiju o nacionalizmu u Srbiji nakon 1945³).

Značaj ove grupe autora koji pripadaju tzv. „konstruktivistima” je pre svega u tome što su uspeli da zauvek otklone primordijalističku „istinu o prirodnom” u pogledu nacije, iako je i konstruktivizam sam bio izložen kritici. Jedan od najvažnijih kritičara je Antoni D. Smit koji odbija ideju da je nacija *konstrukt* 19. veka, te da je naciju moguće *stvoriti*, a da prethodno ne postoji odgovarajuća *etnijska*. Okrećući se argumentima vezanim za identifikaciju pojedinca sa zajednicom koju je inače teško empirijski proveriti, Smit ide

² Uglavnom su te studije bile na «stranom» jeziku. Česti ciljevi studenata slovenskog porekla u Austriji bili su Beč ili drugi univerziteti na nemačkom govornom području.

³ Florian Bieber: *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*. (Nacionalizam u Srbiji od smrti Tita do kraja ere Milošević). Beč 2005, 33-34,

dotle da tvrdi da su antički Grci imali svest o „svojoj, grčkoj” etničkoj grupi. Ako se uzme u obzir činjenica da su „stranci” koji nisu pripadali toj grupi ili zajedničkoj kulturi smatrani i nazivani varvarima, možda ne treba sasvim odbaciti ovu tezu.

Teorija nacionalizma?

Smitova kritika konstruktivizma dovela je do rasprave između konstruktivista i „etno-simbolista” kojima poput Smita pripada i Džordž Mos. Kao i Smita, Mosa zanima uloga simbola i mitova u prihvatanju nacionalne ideje većeg broja ljudi. Ova rasprava koja nakon više od dvadeset godina nije jasno rešena u korist nijedne od dve strane uglavnom je utihnula, zato što se svaki autor bavio različitim pitanjima, samo pominjući određene aspekte koje kritikuje. Činjenice da različiti teoretičari predmet svog istraživanja postavljaju na sasvim različite načine i da nikada nemaju istu kombinaciju problema kojima se bave, onemogućavaju jednu „metateoretsku debatu” (Tambini, 1998). Proučavanje nacionalizma ne postavlja jasna pitanja već se kreće oko nekoliko centralnih problemskih kompleksa:

1. Problem epohe nacija
2. Problem sadržaja diskursa nacionalizma
3. Problem nacionalizma i političke mobilizacije
4. Problem nacionalizacije „masa”

Za prvi problem vezuje se pitanje: *kada i zašto baš tada dolazi do nastanka nacije?* Moguća objašnjenja su funkcionalistička i odnose se na industrijalizaciju, modernizaciju, veću mobilnost i komunikaciju, procese koji tek u devetnaestom veku stvaraju uslove za razvoj nacije. Ono što se time ne objašnjava jesu pojave nacionalizma u sredinama u kojima je modernizacija prethodila nacionalnoj ideji.

Drugi problemski kompleks pokušava da objasni sam sadržaj nacionalnih ideja, odnosno nastanak nacionalne doktrine. Osnovna pitanja u ovom kontekstu su: (1) da li se prilikom izmišljanja/ rođenja/ buđenja nacije koriste racionalno odabrani simboli ili postoje jasni, unapred utvrđeni kulturni sadržaji i (2) šta čini diskurs nacionalizma. Kad je reč o nastanku nacije i nacionalizma odgovori se kreću od kontekstualnog objašnjenja da je razlog za nastanak moderne nacije industrijalizacija, pa sve do objašnjenja da su nemački filozofi 19. veka služili kao uzor u stvaranju drugih nacionalizama.

Treći kompleks pokušava da objasni *koji su motivi elita da mobilišu sve veći broj ljudi nacionalnim idejama*. Jedan odgovor bi mogao biti, da je u pitanju racionalni izbor, tj. jasni politički interesi pojedinih aktera. To, međutim, ne daje odgovor na pitanje koje pripada četvrtom bloku problema, a to je: zašto „masa” pristaje da bude mobilisana. Zašto i na koji način veći broj ljudi prihvata jednu takvu ideju i identifikuje se sa njom. Moguća objašnjenja su u vezi sa osećanjem pripadnosti jednoj zajednici, a sam osećaj pripadnosti moguće je stvoriti ili jačati npr. obrazovanjem. Kroz obrazovanje koje

Programski koncipira država prenose se i određena učenja o naciji. Postoje naravno i stavovi da ta *kolektivna svest etnije* postoji i mimo obrazovanja, te može dovesti to tzv. *collective action*. Svest o pripadnosti etniji može dakle dovesti do političkog nacionalizma. Jedno drugo objašnjenje bi bilo da pojačana mobilnost i društvena komunikacija u modernim industrijskim društvima vode do „sticanja svesti o pripadnosti” određenoj naciji, tj. do tzv. *kulturne homogenizacije* (Deutsch).

Interesantno je da većina pomenutih autora, iako pokušava da odgovori na većinu ovih pitanja, ostaje dosledna u isticanju pojedinih aspekata koji možda samo u kombinaciji sa pitanjima ličnog, kolektivnog identita, ličnih interesa i drugim elementima „nacionalne identifikacije” mogu da izvan konkretnog istorijskog konteksta daju odgovor na pitanje: zašto nacija kao ideja ima sposobnost da mobiliše tako veliki broj ljudi, odnosno *zašto je čak i danas toliko veliki broj ljudi spreman čak i da se žrtvuje i ako treba umre za naciju*. U tom smislu bi možda trebalo ispitati određene vrednosti koje su za pojedinca od velikog značaja kao čast, hrabrost, društveno priznanje i si. Broj radova koji pokušavaju da objasne ove procese prevazilazi obim ovog rada, ali vredni pomenuti studije autora kao što su Šef (1994), Grinfeld (1992) ili Kalhun (1993, 1997). Teorijski radovi o nacionalizmu danas se generalno vrlo kritički odnose prema različitim teorijskim pozicijama. Zanimljivi su osim toga radovi koji nacionalizam posmatraju kroz prizmu različitih drugih političkih ideologija i novijih teorijskih pristupa (Kalhun, 1993; Avineri, 1991; Juval, 2003), kao i radovi koji se teorijski bave nacionalizmima dvadesetog i ovog veka (Fenton, 2004; Keli/ Kaplan, 2001; Wilson, 2001). Interesantni su zatim i radovi koji revidiraju pojmove kao što su nacija (Vitmajer, 2002), etnija, etnicitet (King, 2002; Eriksen, 1991), nacionalni identitet (Smith, 2000; Van den Boshe, 2003) ili radovi koji istražuju odnos između nacionalizma i religije (Rifer, 2003), nacionalizma i umetnosti (Terzić, 2007; Aberbah, 2003) ili čak nacionalizma i komunikacije putem interneta (Čen, 2005).

Šta je nacija?

Jedno pitanje koje nakon svih rasprava i dalje ostaje bez jasnog odgovora jeste: *šta je tačno nacija?* Ako definicijama pomenutih na početku dodamo i definicije Hobsbauma, Andersona i Gelnera videćemo da se definicije jednog istog pojma prilično razlikuju. Za Hobsbauma je nacija svaka dovoljno velika zajednica ljudi, čiji pripadnici sebe vide kao pripadnike jedne nacije. Nacija za njega pritom nije nikakva iskonska i nepromenljiva društvena jedinica, već pripada jednoj određenoj, modernoj istorijskoj epohi. Ona može da postoji samo u vezi sa konceptom nacionalne države. Gelner naciju definiše na sledeći način: (1) ljudi pripadaju istoj naciji, ako dele istu kulturu (u smislu jednog sistema misli, znakova, asocijacija i načina ponašanja i komunikacije). Pripadajući toj kulturi, pojedinac pripada naciji; (2) ljudi pripadaju istoj naciji, ako jedni druge prepoznaju i priznaju kao pripadnike iste nacije. To priznavanje implicira i priznavanje izvesnih uzajamnih prava i obaveza. I konačno, Anderson o naciji govori kao o zamišljenoj političkoj zajednici zamišljenoj kao istovremeno ograničenoj i suverenoj. To

znači da nacija ima svoje granice, tj. samo određene osobe su članovi te nacije, zatim ona je suverena u odnosu na druge i shvata se kao solidarna zajednica pored svih nejednakosti koje unutar te nacije postoje.

Iako ne postoji jedna univerzalna definicija nacije, mogu se izdvojiti neke bitne karakteristike nacije, oko kojih su različiti autori saglasni. Za pojam nacije bitno je sledeće:

1. ZAJEDNICA: Nacija predstavlja *zamišljenu solidarnu zajednicu* ljudi koji poseduju svest o *pripadnosti* toj naciji.
2. EKSKLUZIVNOST: Naciji po pravilu pripada samo ograničen broj ljudi. Ostali ili „drugi” ne pripadaju toj naciji.
3. VREME NASTANKA: Nacija predstavlja moderan fenomen i postoji tek od kraja osamnaestog odnosno početka devetnaestog veka.
4. DRŽAVA: Nacija se kao fenomen po pravilu vezuje za *državu*. Nacija teži ka „sopstvenoj” (nacionalnoj) državi. Po shvatanju nacionalizama devetnaestog veka pripadnici te nacije mogu biti *slobodni* samo ako imaju i „svoju” nacionalnu državu.

One karakteristike oko kojih autori nisu uvek saglasni su sledeće:

1. KULTURA: Nacija predstavlja jednu „sopstvenu” kulturu. Toj kulturi mogu pripadati: *jezik, zajednička prošlost* i sećanje na nju, simboli i određen sistem vrednosti.
2. IDENTITET: Naciji u modernom smislu prethodi neki oblik *svesti o pripadnosti* etni-ji ili etničkoj grupi. Samo u slučaju da postoji takav „etnički identitet” može doći do stvaranja nacije. Nacionalnom identitetu može isto tako prethoditi neka vrsta političkog identiteta, tj. svesti pojedinca da pripada nekoj političkoj zajednici ili državi, koja se ogleda, recimo u lojalnosti vladaru.

Ako uzmemo u obzir da nijedna definicija ne može biti „tačna” ili „pogrešna” već samo *korisna* ili ne, shvatamo da je ovakav skup određenih karakteristika nacije preširok da bi služio kao teorijska osnova za konkretna istraživanja fenomena nacije. Zato se na osnovu ovih odlika nacije mogu i moraju formulisati konkretna pitanja. Osnovna pitanja koja se mogu izvesti iz ovog pregleda bila bi sledeća:

- Postoje li „objektivne” karakteristike nacije i koje bi to karakteristike bile?
- Da li nacija postoji izvan *svesti* čoveka?
- Koju ulogu u vezi sa nacijom igra *kultura*, a koju *država*?
- Koliko dugo postoje nacije? *Kada je nacija*?
- U kakvim konstelacijama nastaje nacija? Kakvu ulogu ima modernizacija u nastanku nacija?
- Koji je odnos između nacije i nacionalizma?

Pored ovih opštih postoji naravno, čitav niz različitih drugih pitanja u vezi sa nacijom odnosno u vezi sa nacionalizmom, kako na teorijskom nivou tako i u vezi sa praktičnim

primerima, o čemu svedoči skoro nepregledna literatura o nacionalizmu i naciji.

Iako su neki autori krajem dvadesetog veka tvrdili da je nacionalizam mrtav i da nacija u obliku koji je imala od 19. veka na ovamo nema budućnost, vidimo da nacionalizam - bar kada je Evropa u pitanju - ostaje ako ne dominantna, a ono bar izuzetno rasprostranjena ideologija i u 21. veku. Uprkos ideji supranacionalne Evropske unije kao kulturnog okvira (a ne samo ekonomske unije), izgleda da nacionalne države i dalje ostaju nosioci slobode za većinu građana. To potvrđuje i sve veći broj konzervativnih vlada u različitim evropskim državama koje bi trebalo da „nacionalne interese” tih država zaštite od procesa globalizacije. Zašto je nacija i danas toliko bitna, pitanje je koje ostaje aktuelno, pa čak možda i dobija na značaju.

LITERATURA

Aberbach, David: *The poetry of nationalism*. In: Nations and Nationalism, 9 (2003) 2, 255-275.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. London 1983.

Avineri, Shlomo: *Marxism and Nationalism*. In: Journal of Contemporary History, 26 (1991), 637-657.

Calhoun, Craig: *Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination*. In: International Sociology, 8 (1993) 4, 387-411.

Calhoun, Craig: *Nationalism*. Buckingham 1997.

Chan, Brenda: *Imagining the Homeland: The Internet and Diasporic Discourse of Nationalism*. In: Journal of Communication Inquiry, 29 (2005) 4, 336-368.

Deutsch, Karl: *Nationalism and Social Communication*. Cambridge 1953.

Eriksen, Thomas Hylland: *Ethnicity versus Nationalism*. In: Journal of Peace Research, 28 (1991) 3, 263-278.

Fenton, Steve: *Beyond Ethnicity: The Global Comparative Analysis of Ethnic Conflict*. In: International Journal of Comparative Sociology, 45 (2004) 3-4, 179-194.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Ithaca/ New York 1983.

Greenfeld, Liah: *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge 1992.

- Hobsbawm, Eric J.: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Bonn 2005.
- Hroch, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Prag 1968.
- Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge 1985.
- Kelly, John D./ Martha Kaplan: *Nation and Decolonization: Toward a New Anthropology of Nationalism*. In: *Anthropological Theory*, 1 (2001) 4, 419-437.
- King, Lamont DeHaven: *Nations without Nationalism: Ethno-Political Theory and the Demise of the Nation-State*. In: *Journal of Developing Societies*, 18 (2002) 4, 354-364.
- Rieffer, Barbara-Ann J.: *Religion and Nationalism: Understanding the Consequences of a Complex Relationship*. In: *Ethnicities*, 3 (2003) 2, 215-242.
- Sheff, Thomas J.: *Bloody Revenge: Emotions, Nationalism and War*. Boulder 1994.
- Smith, Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1986.
- Smith, Anthony: *National Identity*. London 1991.
- Smith, Dan: *Ethical Uncertainties of Nationalism*. In: *Journal of Peace Research*, 37 (2000) 4, 489-502.
- Sundhaussen, Holm u. Dunja Melčić: „Nur Menschen können frei sein, nicht Territorien. Kosovo und Serbien: Tiefenschichten und Problembewältigung Dunja Melcic im Gespräch mit dem Experten für südosteuropäische Geschichte. In: *Kommune. Forum für Politik, Ökonomie, Kultur*, 25 (2007) 3, 39-43.
- Tambini, Damian: *Nationalism: A Literature Survey*. In: *European Journal of Social Theory*, 1 (1998) 1, 137-154.
- Terzić, Zoran: *Kunst des Nationalismus. Kultur Konflikt (jugoslawischer) Zerfall*. Berlin 2007.
- Van den Bossche, Geert: *Is there Nationalism after Ernest Gellner? An exploration of methodological choices*. In: *Nations and Nationalism*, 9 (2003) 4, 491-509.
- Weiler, Gershon: *What is the Philosophy of Nationalism?*. In: *Studies in East European Thought*, 46 (1994) 1-2, 119-128.
- Whitmeyer, Joseph M.: *Elites and popular nationalism*. In: *British Journal of Sociology*, 53 (2002) 3, 321-341.
- Wilson, Robin: *The Politics of Contemporary Ethno-Nationalist Conflicts*. In: *Nations and Nationalism*, 7 (2001) 3, 365-384.
- Yuval - Davis, Nira: *Nationalist Projects and Gender Relations*. In: *Narodna umjetnost*, 40 (2003) 1, 9-36.